

نقشه تاریخی قلعه کهنه کرمانشاه

نادر کریمیان سردشتی

عضو هیئت علمی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری
Nk_sardashti@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۶ / ۷ / ۹۴

تاریخ پذیرش: ۸ / ۱۱ / ۹۴

چکیده

یکی از آثار تاریخی ولایت کرمانشاه (کرماشان^{*})، قلعه کهنه کرمانشاه است که در بخش مرکزی شهر کرمانشاه واقع شده و ظاهراً قدمت آن به دوره افشاریه می‌رسد. از این قلعه، نقشه تاریخی ارزشمندی در دوره قاجار کشیده شده که پلان این قلعه تاریخی در آن به خوبی ترسیم و منعکس شده است. پلان این اثر تاریخی نظامی قابل مقایسه با نمونه‌های دیگری از جمله قلعه خوی است. از سوی دیگر با توجه به موقعیت سوق الجیشی منطقه، قلعه در مسیر کاروان‌روی راه‌های میان‌رودان (عراق امروزی) واقع شده و همین موضوع بر ارزش و اهمیت این قلعه میان‌راهی می‌افزاید. منطقه کرمانشاه از دوره ساسانی به بعد به علت موقعیت ویژه جغرافیایی از جایگاه سیاسی، اقتصادی بااهمیتی برخوردار بوده و همواره مورد توجه شاهان ایرانی و حاکمان منطقه بوده و به سبب همین جایگاه، آثار نظامی و سیاسی و مذهبی فراوانی در آن بنا شده است. قلعه در کنار رود «قره‌سو» ساخته شده اما تاریخش نامعلوم و بانیانش ناشناس هستند. در این جستار ضمن معرفی این قلعه و موقعیت جغرافیایی آن، نقشه آن را به‌اجمال معرفی کرده ایم.

واژه‌های کلیدی

قلعه کهنه، کرمانشاه، افشاریه، قاجار، نقشه‌های تاریخی، معماری.

* درباره واژه کرماشان منابع جغرافیایی-تاریخی از سده‌های نخستین اسلامی به زبان عربی به شیوه‌های قرماسبین، قرمیسین، قرماشین ثبت کرده‌اند. (ر.ک. ابن خردادبه، ص ۱۸، ۳۳؛ ابن رسته، ص ۱۸۵؛ یعقوبی، ج ۲: ۴۳۵، ۴۴۲؛ ابوحنیفه دینوری، ص ۴۴۱؛ ابودلف، ص ۶۱؛ ابن فضلان، ص ۶۱؛ ابن حوقل، ص ۱۰۳؛ مسعودی، ص ۲۱۳؛ مقدسی بشاری، ص ۵۸۷؛ یاقوت حموی، ج ۷، ص ۶۲ ذیل قرماسبین) این واژه‌ها دقیقاً ترجمه واژه بومی و محلی و کردی کرماشان می‌باشند. در سده‌های بعدی این واژه از دوره مغول به بعد به دو شیوه کرمانشاه و کرمانشاهان در منابع ثبت و گزارش شده است. مردم این منطقه همواره و پیوسته واژه کرماشان را به کار می‌گیرند. غیر بومیان واژه کرمانشاه را در ادبیات اداری و دولتی به کار گرفتند و تاکنون نیز با این دو کاربرد محلی و تاریخی و کاربرد جدید اداری و دولتی از آن استفاده می‌شود. در این خصوص دکتر محمد مکرری مقاله‌ای درباره اصالت کاربرد «کرماشان» و جعلی بودن بودن «کرمانشاهان» منتشر کرده که خوانندگان محترم می‌توانند مراجعه کنند. (کریمیان سردشتی، ۱۳۸۶ش: ۳۲۵).

قلعه‌های فراوانی ساخته شده که از آن جمله می‌توان از قلعه بان زرده (حوزه اسلام‌آباد)، قلعه یزدگردی (اسلام‌آباد) قلعه گه (اسلام‌آباد)، قلعه و برج خاموشی (اسلام‌آباد)، قلعه تلاش (اسلام‌آباد)، قلعه تاش خزی (اسلام‌آباد)، قلعه سرآب کُناَر (اسلام‌آباد)، قلعه منیژه (سر پل ذهاب)، قلعه شاهین (سر پل ذهاب)، قلعه مریم (سر پل ذهاب)، برج ولاش (سر پل ذهاب)، قلعه سرخه‌دیزه (سر پل ذهاب)، و قلعه ساری‌اصلان (کنگاور) یاد کرد. در حوزه کرمانشاه نیز قلعه‌های سرماج (در بخش هرسین)، قلعه هرسین، قلعه هجیر (در بخش صحنه)، قلعه مروان (در بخش صحنه)، و قلعه چهارزیر قابل ذکر هستند. (افشار سیستانی، ۱۳۸۱ج ۱: ۱۲۵-۶۲۶). قلعه کهنه نیز یکی از قلعه‌های مشهور منطقه کرمانشاه بوده که اکنون آثار چندانی از آن بر جای نمانده است.

۲. پیشینه مطالعات قلعه کهنه کرمانشاه

قلعه و قلعه‌سازی و قلعه‌نشینی، تاریخی بس کهن دارد و لذا در تمام دوره‌های تاریخی از چهار هزار سال پیش تا به امروز برای اهداف گوناگون و کاربری‌های مختلف، قلعه‌های فراوانی ساخته و پرداخته شده است. این قلعه‌ها تا دوره معاصر (یعنی تا اواخر دوره قاجاریه) کاربری ویژه داشته اند و همچنان در ساخت آنها اهتمام می‌شد اما پس از ورود و ساخت انواع جنگ‌افزارهای نظامی مدرن، قلعه‌سازی نیز موضوعیت خود را از دست داده و دیگر ساخته نمی‌شود.

قلعه کهنه کرمانشاه از قلعه‌هایی است که تا قبل از دوره افشاریه و زندیه شهرت داشته است. بقایای این قلعه امروزه در جنب دهکده قلعه کهنه باقی مانده است. در جنگی که بین سپاهیان نادرشاه افشار با عثمانی‌ها در سال ۱۱۴۲ق اتفاق افتاد، سپاه نادرشاه شکست خورد و تلفات فراوان داد. لذا موجب شد نادرشاه، خود با سپاهی مجهز آهنگ مبارزه با عثمانیان کند. نادرشاه نخست قلعه کرمانشاه را خراب کرد و برای تمرکز سلاح و تهیه استحکامات جنگی، قلعه‌ای تازه در کرمانشاه پی‌ریزی کرد. این قلعه در سراسر تاریخ افشاریه و زندیه شهرت دارد و بارها مورد تهاجم واقع شده و به گفته نویسنده کرمانشاهان باستان پس از سه قرن بقایای

در راستای مطالعات تاریخی، اسناد و نقشه‌ها از ارزش و اهمیت والایی برخوردار اند. در واقع نقشه‌ها از جهات گوناگون قابل بررسی اند و شایسته و بایسته است تاریخ و جغرافیای ایران بار دیگر بر اساس نقشه‌های کهن و کلاسیک و نیز نقشه‌های جدید دوره‌های نزدیک (۳۰۰ سال اخیر) بازسازی شود. تکوین و رشد شیوه‌های برداشت و ترسیم نقشه در تاریخ علم جغرافیا اهمیت بسزا دارد و اطلاعات ذی‌قیمت نقشه‌ها، هر کدام می‌تواند دریچه‌های بسیاری به روی پژوهشگران بگشاید. خوشبختانه در سال‌های اخیر مطالعات نقشه‌شناسی اندک‌اندک با همت والای استادان عالی‌قدر حوزه میراث فرهنگی و جغرافیای تاریخی جای خود را باز کرده و توانسته انگیزه‌های فراوانی را در نسل جوان ایجاد کند تا یکی از بزرگ‌ترین موارث علمی این سرزمین را بررسی کنند. چند سال پیش به سبب اهمیت این نقشه‌ها، نمایشگاهی از نقشه‌های تاریخی توسط مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی (وابسته به وزارت امور خارجه) برپا شد که نویسنده توفیق بازدید از این نمایشگاه برایم ممکن شد. در این میان سه نقشه تاریخی توجه بنده را جلب کرد که در مطالعات تاریخی خود به آنها نیاز مبرم داشتیم؛ دو نقشه مربوط به حوزه خوزستان و شوشتر بود و دیگری نقشه قلعه کهنه کرمانشاه بود.

در جهت تأمین این هدف و پیرو مذاکرات و مکاتبات با دکتر نظر آهاری (مدیر محترم مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی) و همت و تشویق دوست و همکارم استاد ارجمند جناب دکتر فرهاد فخار تهرانی، سه نقشه تاریخی از مجموعه نقشه‌های تاریخی آرشیو وزارت امور خارجه دریافت شد که ضمن سپاس و تشکر از آن بزرگواران، اینک یکی از آن نقشه‌ها را در این مقاله معرفی می‌کنم. امید که توفیق یابم دو نقشه دیگر را نیز در طی مقالاتی دیگر به علاقه‌مندان تاریخ معماری و جغرافیای تاریخی ایران تقدیم کنم.

۱. قلعه در دیار کرمانشاه

در منطقه کرمانشاه و مناطق مجاور و شهرهای این استان

دیوارهای مستحکم و در هم شکسته آن در قریه‌ای که به «کرمانشاه کهنه» معروف است پابرجاست (کرمانشاهان باستان، بی تا: ۱۳۱).

قلعه کهنه کرمانشاه مکرر در گیرودارهای سیاسی و بارها جنگ‌ها مورد هجوم واقع شد. یکبار هم یکی از اهالی قلعه با آتش زدن باروتخانه به قلعه خسارات بسیار وارد آورد. علت هجوم کریمخان به قلعه کرمانشاه گذشته از تصفیه کشور از مخالفان از جمله امرا و خوانین «زنگنه» بود. نوادگان و خویشان شیخ‌علی‌خان، صدر اعظم شاه سلیمان صفوی در این هنگام در کرمانشاه و اطراف آن قدرتی داشتند و اینان اصولاً چون خانه‌زاد و برکشیده دودمان صفوی بودند، مانند بسیاری دیگر از ایرانیان، آرزو داشتند بار دیگر شمع خاموش دودمان صفوی را روشن ببینند. از این رو شاهزاده مجعول صفوی اولین قدمی که برای تصاحب تاج و تخت برداشت، صدور فرمانی بود از بغداد که ظاهراً به قلم میرزا مهدی استرآبادی منشی‌الممالک انشاء شده است. طرف این فرمان میرزا محمدتقی گلستانه مستوفی سابق عراق و محافظ قلعه کهنه کرمانشاه است. سجع مهر این فرمان و اصل آن چنین است:

[دارد ز شاه مردان فرمان حکمرانی]
بر جمله ممالک سلطان حسین ثانی

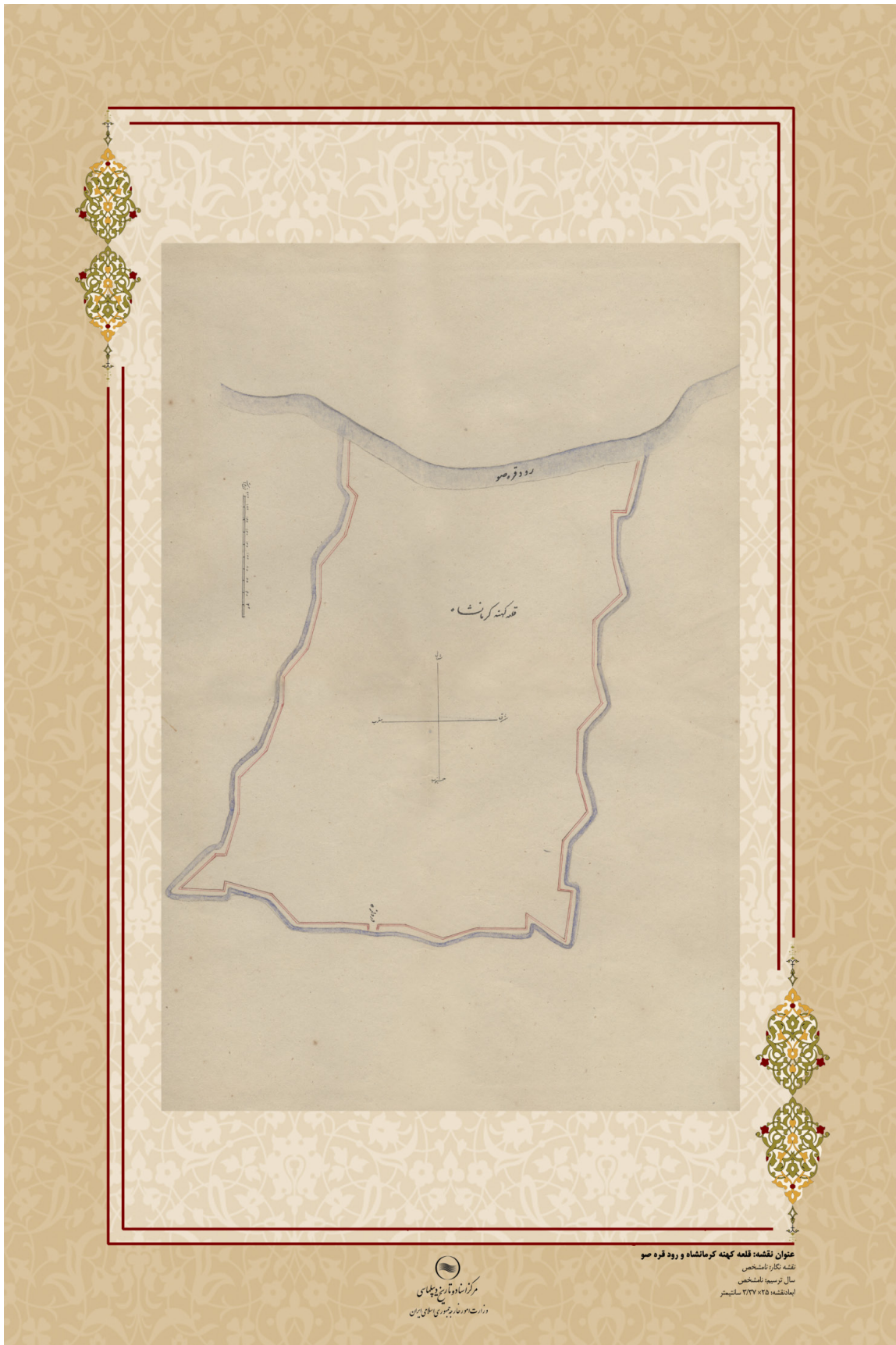
محمدتقی‌خان و مین باشیان و یوز باشیان و متوطنین قلعه کرمانشاهان بشفق شاهانه مستظهر و مستمال بوده بدانند که چون مدبر کارخانه ارض و سما و تقدیر قادر توانا از تفضلات مخفیه بی منتها بندگان همایون ما را از شرّ اعدا محافظت نموده و در این اوان مینونشان که به‌مراهی جنود غیبی از بلاد روس بدون ممانعت ایل و اولوس بعزم تسخیر ملک موروث وارد خطه بغداد گردید عالیجاه رفیع جایگاه امیرالامراء العظام قدیمی اوجاق گردون رواق مقرب‌الخاقان مصطفی‌خان بیک‌دلی و محمدرضاخان سعدلو قورچی‌باشی سرکار عالم مدار جدم طابه ثراه و علی‌مردان‌خان بختیاری و اسمعیل‌خان والی لرستان و سرکردگان دیگر بعزم قدم‌بوسی فائز و گوی سبقت در جان‌فشانی از سایر همگنان بروده سر

افتخار و مباهات باوج سماوات رسانیدند و دولت‌خواهی و نیکوخدمتی آن عالی‌جاهان و اهل قلعه را بعرض عاکفان جاه و جلال رسانیدند بتحریک گشودن شقه‌های اعلام ظفر انجام سمت ایران از راه کردستان و کرمانشاهان بندگان اقدس را ترغیب و ترفیه حال اهل قلعه و آن سرزمین را مستدعی گشتند. از آنجا که همواره منظور خاطر معدلت‌مآثر در آن است که ملک موروث را بتصرف درآورده دولت‌خواهان و جان‌نثاران این دولت ابدمدت را علی‌قدر مراتبهم نواخته بین الامثال و الاقران سرافرازی و امتیاز داده بدرجه اعتبار رسانیم بناء علی هذا ملتزمات و مستدعیات و اسمعیل‌خان فیلی را چرخچی‌باشی و مقدمه الجیش لشکر ظفرآثر مقرر و لوی اژدها پیکر بعون خالق اکبر بسمت کرمانشاهان شقه‌گشا و جلوه‌گر گردید.

دشمن آتش‌پرست بادپیما را بگو
خاک برسرکن که آب رفته بازآمد بجو

بحصول اطلاع بر مضمون رقم مطاع لازم الاتباع آن عالی‌جاهان و سرکردگان با اتباع با کمال اطمینان بحفاظت قلعه و توپخانه مبارکه پرداخته سواد رقم مطاع را جایجا مردمان را از مضمون آیه کریمه «یا ایها الناس قد جائتکم موعظه من ربکم و شفاء لما فی الصدور و هدی و رحمۃ للمؤمنین» اطلاع داده آن‌فاناً منتظر ورود موکب مسعود باشند و در عهده شناسند (کرمانشاهان باستان، بی تا: ۱۳۴-۱۳۵).

این سند یکی از کهن‌ترین اسنادی است که در باب این قلعه و اهالی آن و اهمیت آن سخن به میان آورده است. اریک اشمیت (۱۸۹۷-۱۹۶۴م) از باستان‌شناسان مشهور آمریکایی آلمانی‌الاصل در مأموریت‌هایی که به کرمانشاهان گسیل شده (یزدانی، ۱۳۸۰: ۲۸۱) در سال‌های ۱۳۱۷-۱۳۱۸ش عکس هوایی از این اثر انداخته است (تصویر ۱) و سپس نقشه‌ای از آن نیز فراهم شده که در آن پلان کلی بنا با تصویر نقشه دوره قاجار چندان تفاوتی ندارد (ملازاده، ۱۳۸۵: تصویر و نقشه شماره ۳۰۰-۳۰۱). البته لازم به توضیح است که این قلعه بارها و بارها تخریب و ویران شده و مجدداً بازسازی و مرمت شده است و لذا نقشه دوره قاجاری

نقشه ۱. نقشه تاریخی قلعه کهنه کرمانشاه تهیه شده در دوره قاجار (مأخذ: آرشیو مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران).
 ابعاد نقشه ۲۵ x ۳۷/۲ سانتی متر

(در مقایسه با نقشه‌های جدید دوره پهلوی) با اندک تفاوتی، نشان می‌دهد از دقت و ظرافت نقشه‌های بعدی برخوردار نیست (نقشه ۱).

ولفرام کلایس نیز در مقاله «قلاع» اطلاعاتی اندک درباره این قلعه به دست داده و بر این باور است که این اثر قابل مقایسه با نقشه حصار قدیم شهر خوی است و ساخت آن را تقلیدی از نقشه و شیوه قلعه‌های اروپایی پنداشته است (کلایس، ۱۳۶۶: ۱۱۱) که البته سابقه قلعه‌سازی در ایران و تجربیاتی که ایرانیان در قلعه‌سازی در طول تاریخ اندوخته اند چندان با این دیدگاه‌ها همخوانی ندارد.

۳. روستای قلعه کهنه

این روستا در کنار قلعه ساخته شده و دهی است از دهستان بالادربند بخش مرکزی (شهرستان کرمانشاه). روستا در مختصات درجه و ۵۴ دقیقه طول جغرافیایی و ۳۴ درجه و ۲۶ دقیقه عرض جغرافیایی در ارتفاع ۱۳۱۰ متری سطح دریا واقع است. آب و هوای روستا معتدل خشک و فاصله آن از شهر کرمانشاه ۲۲ کیلومتر است. روستا در شمال غربی کرمانشاه قرار گرفته است. رودخانه قره‌سو از ۲ کیلومتری شمال آبادی می‌گذرد و قلعه در کنار رودخانه واقع شده است. کوه ویس در ۴ کیلومتری شمال آبادی است. امروزه چند خانوار بیشتر در آنجا زندگی نمی‌کنند. زبان مردم آنجا کردی است کار و پیشه آنان کشاورزی و دامداری و کارگری است و شیوه کشت آنها آبی و دیمی است و آب کشاورزی و آشامیدنی‌شان از رودخانه و چاه معمولی فراهم می‌شود. فرآورده‌های آن گندم و جو و نخود است. رستنی‌های روستا عبارت‌اند از: گیاهان ریواس، گل ختمی، گل گاوزبان، شیرین‌بیان، و گون - که کاربرد دارویی و صنعتی دارند - و گیاهانی برای چرای دام. جانوران و پرندگان منطقه شغال، گرگ، روباه، خرگوش، و کبک هستند. مردم آبادی از فروشگاه تعاونی و خانه بهداشت شهرک سراب نیلوفر (شهید بهشتی) و مدرسه چقای سفید بهره می‌گیرند (فرهنگ جغرافیایی کرمانشاه، ۱۳۷۴: ۵۰۴).

۴. شناخت‌نامه نقشه تاریخی قلعه کهنه کرمانشاه

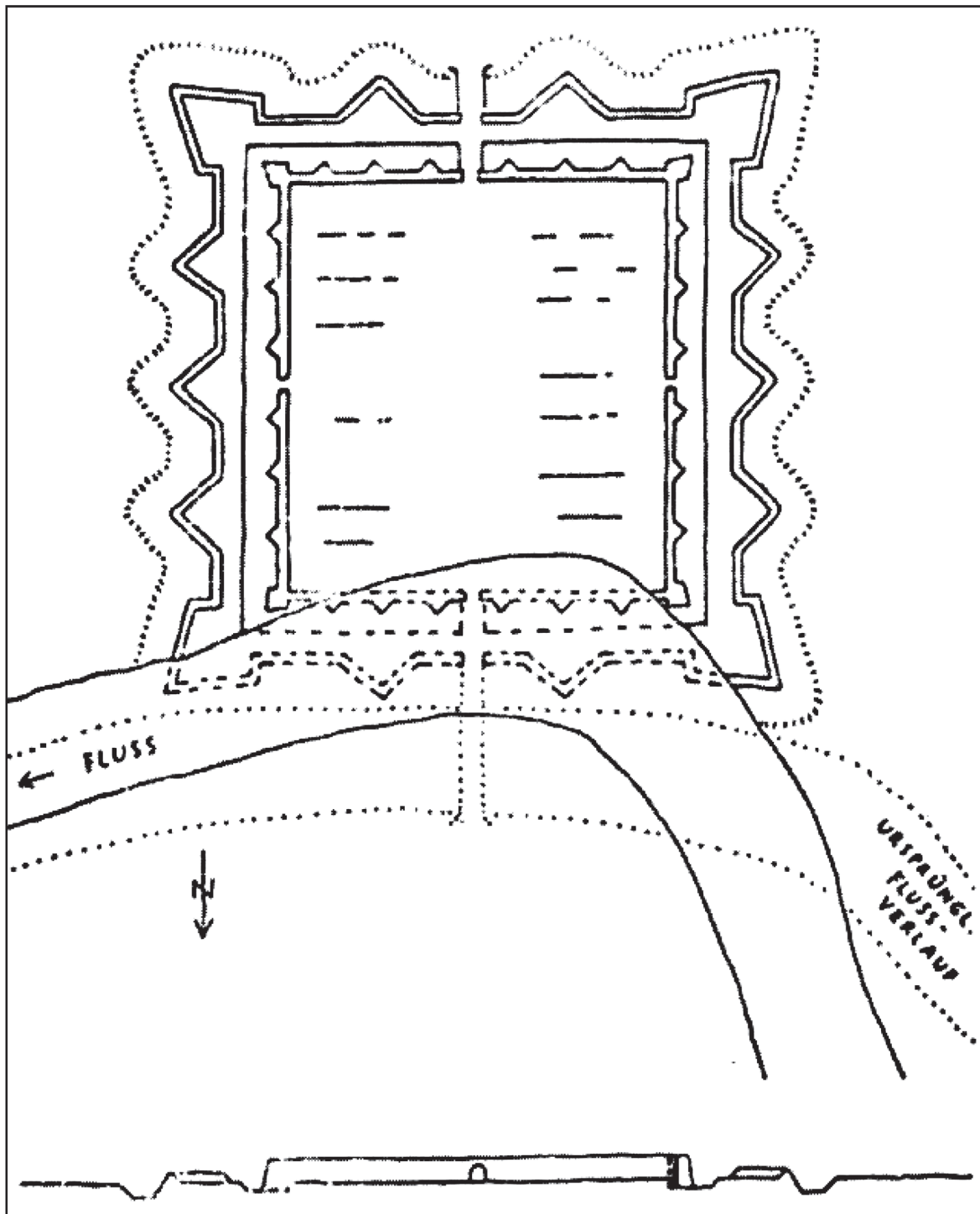
(الف) نقشه‌نگار: با کمال تأسف نقشه‌نگار این قلعه مجهول و نامشخص است ولی بر اساس نمونه‌های فراوان نقشه‌هایی که توسط مرحوم عبدالغفار نجم‌الملک (۱۲۵۵-۱۳۲۶ق) منجم و مهندس برجسته دوره قاجار فراهم شده است، می‌توان حدس زد که به دست وی یا به دستور او این نقشه تهیه شده باشد. دلیل این حدس کثرت نقشه‌های تهیه‌شده از مناطق جغرافیایی توسط عبدالغفار خان نجم‌الملک است که یکی از نقشه‌نگاران و جغرافیدانان برجسته قاجاری بوده است (بامداد، ۱۳۷۱: ۲۷۳-۲۷۴).

ب) تاریخ ترسیم نقشه: از نواقص مشخصات نقشه قلعه، عدم ثبت و ضبط تاریخ ترسیم آن است. ولی براساس قرائن می‌توان گفت که در سال‌های ۱۲۵۰ تا ۱۳۰۰ ق - که غالب نقشه‌های قاجاری را در این دوره ترسیم و فراهم کرده‌اند - تهیه شده باشد.

ج) ویژگی‌های نقشه: نقشه قلعه کهنه چندان پیچیده نیست؛ دیواره‌های قلعه رسم شده و جهات اربعه در وسط نقشه (شمال، شرق، جنوب، غرب) مشخص شده است و مجاورت آن با رودخانه قره‌سو (در نقشه قره‌سو ثبت شده است) در ضلع شمالی قلعه نشان داده شده است. در ضلع جنوبی دروازه قلعه نیز مشخص شده است تا معلوم شود ساخت‌وساز قلعه و موقعیت آن چگونه بوده است. از نحوه ترسیم استنباط می‌شود که سه ضلع قلعه بسته بوده و تنها راه ورودی آن دروازه جنوبی بوده است که از حیث سوق الجیشی دارای موقعیتی ویژه است. زیرا ضلع شمالی قلعه را رودخانه فراگرفته و دو ضلع غربی و شرقی نیز دارای برج و بارو بوده است. در سمت چپ نقشه نیز مقیاس طولی آن [به ذرع] ثبت شده و نشان می‌دهد که ترسیم‌کننده به همه موارد فنی نقشه‌نگاری توجه داشته است.

ابعاد این نقشه ۲۵ × ۳۳/۷ سانتی‌متر است. عنوانی که در مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی (وزارت امور خارجه) به آن داده شده: «قلعه کهنه کرمانشاه و رود قره‌سو» است.

د) رودخانه قره‌سو: قلعه کهنه در ضلع جنوبی رودخانه قره‌سو واقع شده است که از شمال استان کرمانشاه به جنوب

نقشه ۲. نقشه‌ای دیگر از قلعه کهنه کرمانشاه (مأخذ: ملازاده، ۱۳۸۳: نقشه از کلایس).

تصویر ۱. عکس هوایی قلعه کهنه کرمانشاه که توسط اشمیت انداخته شده است (مأخذ: اسمیت، ۱۳۷۶).

اند، مهندسان ایرانی نیز نقشه‌های فراوانی از آثار و ابنیه تاریخی ایران فراهم کرده اند که فهرست آن خود تدوین رساله‌ای را می‌طلبد.

البته نقشه قلعه کهنه نشان می‌دهد ساخت‌وساز قلعه‌های نظامی و کوهستانی تا دوره قاجار همچنان تداوم داشته است و قلعه و برج و بارو فقط در نواحی شهری و مراکز سیاسی ساخته نمی‌شده است.

آن جاری است و از شمال شرقی می‌گذرد [و] شعبه‌ای از آن از صحنه می‌گذرد (جغرافیای سیاسی کیهان؛ دهخدا، ۱۳۷۲ش: ج ۱۱، ص ۱۷۵۳۵) البته فراموش نشود چندین رود و روستا در ایران به نام قره‌سو نام‌گذاری شده است که نباید آن نام‌ها را با هم خلط کرد.

۵. نتیجه‌گیری

بررسی مطالب گفته‌شده نشان می‌دهد که سنت نقشه‌نگاری مورد توجه دولتمردان وقت بود و فرهیخته‌ای چون مهندس عبدالغفار نجم‌الملک توانست گنجینه ارزشمندی از نقشه‌های تاریخی را برای ما برجای گذارد که از اهمیت زیادی برخوردار اند. چنین به نظر می‌رسد که علی‌رغم اینکه مهندسان روسی و آلمانی و انگلیسی در نقشه‌نگاری فعالیت چشم‌گیری داشته

منابع

- اسمیت، اریش فردریش. ۱۳۷۶. پرواز بر فراز شهرهای باستانی، ترجمه آرمان شیشه‌گر. سازمان میراث فرهنگی.
- افشار سیستانی، ایرج. (۱۳۸۱). کرمانشاهان و تمدن دیرینه آن. ج ۱. چ ۲. تهران: انتشارات نگارستان کتاب.
- بامداد، مهدی. (۱۳۷۱). شرح حال رجال ایران. ج ۲. تهران: زوآر.

- مقدسی، ابوعبدالله محمدبن احمد. *احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم*، بخش دوم، ترجمه دکتر علینقی منزوی، تهران، شرکت مؤلفان و مترجمان ایران، اسفندماه ۱۳۶۱.

- یعقوبی، ابن‌واضح. *تاریخ یعقوبی*، جلد اول، ترجمه دکتر محمدابراهیم آیتی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۶.

- یعقوبی، ابن‌واضح. *تاریخ یعقوبی*، جلد دوم، ترجمه دکتر محمدابراهیم آیتی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۶.

- ابودلف، مسعدبن المهلهل. *سفرنامه ابودلف در ایران*، تعلیقات و تحقیقات ولادیویر مینورسکی، ترجمه ابوالفضل طباطبایی، تهران، زوار، ۱۳۵۴.

ترجمه دکتر جعفر شعار، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، اردیبهشت ۱۳۴۵.

- یاقوت حموی. *معجم البلدان*، جلد هفتم، چاپ اول، قاهره، ۱۳۲۴ ه.ق.

- یاقوت حموی. *مشترک یاقوت حموی*، ترجمه محمد پروین گنابادی، تهران، ابن‌سینا، ۱۳۴۴.

- دینوری، ابوحنیفه احمدبن داوود. *اخبار الطوال* ترجمه دکتر محمود مهدوی دامغانی، تهران، نشر نی، ۱۳۶۶.

- مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین مسعودی. *مروج الذهب و معادن الجواهر*، جلد دوم، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۰.